

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ ПРОПОРЦІЙНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

FEATURES OF DISPLAY OF THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN CIVIL LEGAL PROCEEDING

Кройтор В.А.,

кандидат юридичних наук, професор,

професор кафедри цивільного права та процесу

Харківського національного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена особливостям прояву змісту принципу пропорційності в цивільному судочинстві. Щоб принцип пропорційності був втілений у цивільне судочинство, що реально функціонує, він повинен бути закріплений у галузевому законодавстві. Стосовно принципу пропорційності це означає його включення до Цивільного процесуального кодексу України, але не тільки шляхом відтворення в нормах цього кодексу, а й через розвиток і конкретизацію з урахуванням специфіки його реалізації в окремих інститутах цивільного судочинства.

Ключові слова: правосуддя у цивільних справах, цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, принцип пропорційності в цивільному судочинстві.

Статья посвящена особенностям проявления содержания принципа пропорциональности в гражданском судопроизводстве. Чтобы принцип пропорциональности был воплощен реально функционирующее гражданское судопроизводство, он должен быть закреплён в отраслевом законодательстве. Относительно принципа пропорциональности это означает его включение в Гражданский процессуальный кодекс Украины, причем не только путем закрепления в нормах этого кодекса, но и путем развития и конкретизации с учетом специфики его реализации в отдельных институтах гражданского судопроизводства.

Ключевые слова: правосудие в гражданских делах, гражданское судопроизводство, принципы гражданского судопроизводства, принцип пропорциональности в гражданском судопроизводстве.

The article is focused on the features of manifesting the content of the principle of proportionality in civil legal proceeding. The principle of proportionality must be enshrined in the branch legislation in order to be implemented into really functioning civil legal proceeding. Regarding the principle of proportionality, this means its inclusion into the Civil Procedural Code of Ukraine, moreover not only through the reproduction in the norms of the Civil Procedural Code of Ukraine, but through the development and specification taking into account the specifics of its implementation in certain institutions of civil legal proceeding.

Key words: civil justice, civil legal proceeding, principles of civil legal proceeding, principle of proportionality in civil legal proceeding.

Постановка проблеми. Розвиток міжгалузевого інституту принципів судочинства як суттєвої детермінанти, що впливає на модель українського цивільного судочинства, відбувається і на сучасному етапі його розвитку. Законом України від 03.10.2017 р. «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» в ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) (в редакції 2017 р.) були внесені революційні зміни, зокрема в ній значно розширено перелік принципів цивільного судочинства. Цей Закон дозволяє гармонізувати норми процесуального права в цивільному, господарському та адміністративному процесі і зробити ці норми відповідними до стандартів країн-членів Європейського Союзу. У межах подальшої реформи цивільного процесуального законодавства запропоновано закріплення нових принципів, удосконалена цивільна процесуальна форма, набувають розвитку та доповнення окремі процесуальні інститути. Однією із запропонованих законодавцем новел є нормативне закріплення і визначення принципу пропорційності. З огляду на це актуальним є дослідження сутності принципу пропорційності в цивільному судочинстві та особливостей його закріплення в ЦПК України.

Стан опрацювання. Принцип пропорційності становить значний науковий інтерес для юридичної науки. Переважно пропорційність аналізується у контексті теорії права (А. Барак [1], Ю. Євтушок [2; 3; 4], С. Погребняк [5; 6], Б. Тоцький [7], Т. Фуфалько [8; 9], Б. Шлоер [10], С. Шевчук [11] та інші), приватного права (Г. Гаджиев [12], Д. Дєдов [13], Р. Майданик [14] та інші). Деякі аспекти пропорційності у цивільному судочинстві розглядали С. Дегтярьов [15], І. Ізарова [16], В. Комаров [17], І. Ярошенко [18] та інші. Слід зауважити, що в науці цивільного процесуального права ученими принцип пропорційності розглядався насамперед як принцип міжнародного права, який сформульований практикою Європейського суду з

прав людини [17, с. 142]. Проте аналіз сутності принципу пропорційності в цивільному судочинстві з огляду на реальне закріплення його в ЦПК України (в редакції 2017 р.) не проводився.

Метою статті є визначення сутності принципу пропорційності в цивільному судочинстві та особливостей його закріплення в ЦПК України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 2 ЦПК України (в редакції 2017 р.) завданням ЦПК є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Суд та учасники судового процесу зобов'язані керуватися завданням цивільного судочинства, яке превалює над будь-якими іншими міркуваннями в судовому процесі. Досягнення поставленого завдання можливе лише за умов розгляду і вирішення цивільних справ з огляду на принципи цивільного судочинства.

Під час розробки, прийняття чинного ЦПК України (2004), зокрема положень, що стосуються основних засад (принципів) цивільного процесу, були враховані базові постулати, закладені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною. ЦПК України (в редакції 2017 р.) базується на впровадженні принципів цивільного процесу згідно зі ст. 8 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., в якій закріплено право кожної людини на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй Конституцією та законом. Крім того, ЦПК України (в редакції 2017 р.) відображає основні положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод і Протоколів до неї, що стали наслідком ратифікації їх Україною 17 липня 1997 р. складовою частиною національного законодавства, а також ст. 55 Конституції України, що проголосила захист судом прав і свобод людини і громадянина.

Основними засадами (принципами) цивільного судочинства є такі:

- 1) верховенство права;
- 2) повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін;
- 5) диспозитивність;
- 6) пропорційність;
- 7) обов'язковість судового рішення;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом;
- 10) розумність строків розгляду справи судом;
- 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;

12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення (ч. 3 ст. 2 ЦПК України (в редакції 2017 р.).

Визначальним серед названих є принцип пропорційності, який у процесі розгляду цивільних справ має застосовуватися судом з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Вказівки про принцип пропорційності можливо знайти у різних формулюваннях багатьох національних і наднаціональних правових систем. Він визнається загальним принципом права Європейського Союзу. На відміну від права Європейського Союзу у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод принцип пропорційності прямо не закріплений. Але він є одним із найважливіших принципів, який, мабуть, найчастіше застосовується у практиці Європейського суду з прав людини [19, с. 68–69].

Зазначений принцип широко використовується ЄСПЛ під час перевірки правомірності обмежень прав людини на рівні національних правопорядків. Так, у справі «Оджалан проти Туреччини» ЄСПЛ зазначив, що усієї Європейській конвенції з прав людини притаманний пошук справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту особистих фундаментальних прав [20]. Під час дослідження правомірності обмежень прав людини ЄСПЛ застосовується так званий тест на пропорційність, що включає декілька складників, зокрема з'ясування того, чи передбачені обмеження прав людини, що відбулися, законом; якою була мета обмеження відповідних прав; чи була встановлена мета обмеження прав людини легітимною; чи були застосовані обмеження співмірні із такою метою, чи не порушився за таких обставин баланс приватних інтересів конкретної особи та загального публічного інтересу [21, с. 38].

Показовим щодо зазначеного є справа «Жовнер проти України». Заявниця скаржилася до ЄСПЛ на невиконання рішення Конотопського міського суду від 1 квітня 1998 р., що визнало за нею право на надбавку за вислугу років. ЄСПЛ визнав прийнятними скарги заявниці за ст. 6 п. 1 Конвенції та ст. 1 Протоколу № 1, що стосуються невиконання рішення Конотопського міського суду від 1 квітня 1998 р. в частині виплати заявниці надбавки за вислугу років.

ЄСПЛ керувався тим, що ст. 1 Першого Протоколу вимагає, щоб втручання державної влади у використання права на майно було законним і була дотримана справедлива рівновага між вимогами загального інтересу і вимогами захисту основних прав громадян. Контролюючи виконання цієї вимоги, ЄСПЛ визнає за державою певну свободу розсуду як для вибору способів впровадження, так і вирішення, чи їх наслідки є виправданими та відповідають загальному інтересу у спробі досягти зазначеної мети закону. Тому ЄСПЛ нагадав, що в принципі система тимчасового зупинення або відстрочення виконання судових рішень не критикується як така, особливо з позиції свободи розсуду, дозволеної в другому абзаці ст. 1. Проте

така система має наслідком ризик покладання на власників великого тягара, тобто можливості розпоряджатися своїм майном, і тому повинна передбачати певні процедурні гарантії для спостереження за запровадженням системи та непередбачуваними наслідками для права власності.

ЄСПЛ зауважив, що у цьому разі відстрочка виконання рішення не містила жодного точного строку і що зазначене рішення залишалось невиконаним вже протягом шести років. Окрім того, для заявниці немає жодної гарантії, що це рішення буде виконаним у найближчому майбутньому. Очевидним є те, що ця ситуація важко узгоджується з вимогою передбачуваності, зазначеною у ст. 1 Першого Протоколу. З огляду на це навіть якщо припустити, що втручання держави у право заявниці на виконання норм щодо її майна буде засноване на законі і служитиме правомірній меті, ЄСПЛ вважає, що була порушена точна рівновага між вимогами загального інтересу спільноти і вимогами охорони права заявниці на її майно і що заявниця зазнала шкоди і продовжує нести особливий та непомірний тягар [22].

Не є новим принцип пропорційності для цивільного процесу Європейського Союзу, проте визначається дещо інший його аспект. Так, у ст. 7 Європейської процедури вирішення дрібних спорів зазначено, що багато держав-членів запровадили спрощені процедури цивільного судочинства для вирішення дрібних спорів, оскільки витрати, пов'язані з розглядом цих справ, повинні бути пропорційними розміру позовних вимог [16, с. 144]. Як зазначає І. Ізарова, спрощена процедура покликана сприяти забезпеченню ідеї доступності судового захисту за умови збереження гарантій справедливості судового захисту [16, с. 162], тобто повинен існувати певний баланс (пропорційність). Отже, у такому разі йдеться про пропорційність предмета спору, ціни позову та обсягу судової діяльності.

Як вже зазначалось, аналіз сучасної юридичної літератури дозволяє зробити висновок, що поняття принципу пропорційності, його місце і значення в українській правовій системі досліджували в своїх наукових працях низка вчених. Так, С. Погребняк вважає, що принцип пропорційності ґрунтується на конституційних принципах правової держави і верховенства права (ст.ст. 1 та 8 Конституції України) і може бути визначений як загальний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення — обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються [5, с. 204]. З огляду на зазначене доктринальні характеристики цього принципу з позиції системи його вимог у площині правозастосування, на думку вченого, зводяться до такого: мета встановлення певних обмежень має бути легітимною й істотною; обмеження, що переслідують істотну мету, мають бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими; у разі застосування обмежень має забезпечуватися розумний баланс приватних і публічних інтересів [5, с. 197–203].

Погоджуючись із позицією С. Погребняка, Ю. Євтушок продовжує аналіз принципу пропорційності. Вчена вказує, що зміст цього принципу свідчить про можливість його використання майже у будь-якій галузі права, оскільки у кожному із них порушується питання владного впливу на приватну сферу особи [2, с. 39]. Отже, автор говорить про можливість застосування принципу у будь-якій галузі права, проте не визначає особливостей його сутності для різних галузей.

Значний інтерес становить розуміння принципу пропорційності, яке надає Р. Майданик, зазначаючи, що сучасне ліберальне праворозуміння засноване на ідеях співробітництва і досягнення балансу протилежних <...> інтересів. Воно характеризується розумінням правозастосування як процесу співмірювання протилежних інтересів і забезпечення їх балансу на засадах партнерства, підвищення соціальної ефективності правових норм за

допомогою надійних правових інститутів. Дотримання принципу пропорційності вимагає справедливого балансу між загальними інтересами всього суспільства і вимогами захисту фундаментальних прав приватних осіб [14, с. 75–76]. Науковець не протиставляє державу і приватну особу, а вказує на необхідність партнерства для задоволення протилежних за суттю інтересів. Отже, пропорційність набуває глибокого змісту. Саме таке розуміння, яке висловлює І. Ярошенко, на нашу думку, є прийнятним для цивільного процесуального права [18, с. 22].

Зміни, які відбулися в цивільному процесуальному законодавстві, передбачають нормативне закріплення пропорційності цивільного судочинства. Згідно зі ст. 11 ЦПК України (в редакції 2017 р.) суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи такі складники: завдання цивільного судочинства; забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами; особливості предмета спору; ціну позову; складність справи; значення розгляду справи для сторін; час, необхідний для вчинення певних дій; розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями, тощо.

Принцип пропорційності належить до загальновизначених принципів міжнародного права, що відображає необхідність дотримання оптимального балансу інтересів у разі втручання держави у приватноправову сферу. Але, як і будь-який інший загальноправовий принцип, він потребує своєї деталізації на рівні окремих галузей права, зокрема й на рівні цивільного судочинства. Принцип пропорційності має бути спрямований на забезпечення розумного балансу приватних і публічних інтересів у сфері відправлення правосуддя у цивільних справах, відповідно до чого під час розгляду справи у порядку цивільного судочинства та ухвалення рішення у справі цілі обмежень прав людини повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються.

Щоб принцип пропорційності був втілений у цивільне судочинство, що реально функціонує, він повинен бути закріплений в галузевому законодавстві. Стосовно принципу пропорційності це означає його включення до ЦПК України, проте не лише шляхом відтворення в нормах ЦПК України, але й через розвиток і конкретизацію з урахуванням специфіки її реалізації в окремих інститутах цивільного судочинства. Маємо констатувати, що змістом принципу пропорційності, як і будь-якого іншого принципу цивільного судочинства, є положення, які закріплені у відповідних нормах ЦПК України.

Показовою є справа «Наталія Михайленко проти України». Згідно з ч. 4 ст. 241 ЦПК України (2004 р.) скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, в разі її видужання або значного поліпшення її психічного стану здійснювалось за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, органу опіки та піклування. Це положення українського законодавства було піддано ЄСПЛ оцінці на відповідність принципу пропорційності, зокрема з позиції можливого обмеження осіб у праві на доступ до суду, передбаченого п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. З цього приводу ЄСПЛ зазначав, що обмеження особи у доступі до суду, що застосовуються державою, є неправомірними, якщо вони не мають легітимної мети, якщо відсутнє пропорційне співвідношення між застосованими засобами обмеження та поставленою метою та якщо обмеження взагалі позбавляє особу права на захист, тобто коли відсутні не лише судові, однак і альтернативні способи захисту зазначеного права. Так, у справі «Наталія Михайленко проти України» ЄСПЛ визнав положення вітчизняного законодавства щодо не-

можливості особи, яка за рішенням суду визнана недієздатною, порушити перед судом питання про поновлення її в дієздатності неправомірним обмеженням у доступі до суду, адже в національному законодавстві України відсутні гарантії щодо періодичного обов'язкового контролю суду за питаннями поновлення осіб у дієздатності. Така ситуація, на думку ЄСПЛ, фактично позбавила заявницю права на доступ до суду, що свідчить про порушення принципу пропорційності у разі застосування обмежень права на справедливий судовий розгляд, закріпленого п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини [23].

Зазначене рішення вплинуло на відповідні положення ЦПК України (в редакції 2017 р.), які регулюють, відносно, що пов'язані з можливістю поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною. Нині згідно зі ст. 300 ЦПК України (в редакції 2017 р.) скасування рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною, в разі її видужання або значного поліпшення її психічного стану здійснюється за рішенням суду на підставі відповідного висновку судово-психіатричної експертизи за заявою опікуна, членів сім'ї, органу опіки та піклування або самої особи, визнаної недієздатною. Строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом, але не може перевищувати двох років. Клопотання про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною має право подати опікун, представник органу опіки та піклування не пізніше ніж за п'ятнадцять днів до закінчення строку, визначеного ч. 1 цієї статті. Клопотання про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною повинно містити обставини, що свідчать про продовження хронічного або стійкого психічного розладу, внаслідок чого особа продовжує не усвідомлювати значення своїх дій та (або) не може керувати ними, підтверджені відповідним висновком судово-психіатричної експертизи.

Під час розгляду в ретроспективі розвитку законодавства і правової думки про цивільне судочинство очевидно стає необхідність нового пошуку належної моделі цивільного судочинства, обґрунтування її базисних характеристик, ефективних конструкцій процесуальної діяльності суду й осіб, які беруть участь у справі.

Сучасні демократичні реформи в Україні безпосередньо позначаються на необхідності подальшого становлення та розвитку національного судоустрою, підвищення ефективності здійснення правосуддя, оновлення процесуального законодавства й створення системи судочинства відповідно до європейських стандартів правосуддя. Під час подальшого вдосконалення чинного ЦПК України, зокрема тих положень, що стосуються основних засад (принципів) цивільного процесу, були враховані базові постулати, закладені в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною.

Висновки. Держава зацікавлена у належній організації цивільного судочинства. Правосуддя в цивільних справах не може суперечити завданням правопорядку і спрямовуватися лише на інтерес окремої особи. Приватна особа, наділена суб'єктивними правами, має можливість вільно ними розпоряджатися, але тільки до початку цивільного процесу. Після звернення до суду вона зобов'язана дотримуватися цивільної процесуальної форми, яка створена державою не лише в інтересах цієї особи, а й усього суспільства.

Щоб принцип пропорційності був втілений у цивільне судочинство, що реально функціонує, він повинен бути закріплений у галузевому законодавстві. Стосовно принципу пропорційності це означає його включення до Цивільного процесуального кодексу України, але не тільки шляхом відтворення в нормах цього кодексу, а й через розвиток і конкретизацію з урахуванням специфіки його реалізації в окремих інститутах цивільного судочинства, що й визначає перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барак А. Судейское усмотрение / пер. с англ. Ч.1. М.: Издательство НОРМА, 1999. 376 с.
2. Євтошук Ю. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 К., 2015. 214 с.
3. Євтошук Ю. Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості. Віче. 2012. № 22. С. 22–24.
4. Євтошук Ю. Аспекти історичного розвитку принципу пропорційності. Вісник Конституційного Суду України. 2013. № 1. С. 30–36.
5. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Х.: Право, 2008. 240 с.
6. Погребняк С. Принцип пропорційності як загальний принцип права. Право України. 2017. № 7. С. 39–45.
7. Тоцький Б.А. Принцип пропорційності: історичний аспект і теоретичні складові. Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 70–74.
8. Фуфалько Т.М. Обмеження дискреційних повноважень як складова принципу пропорційності. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2012. № 1. С. 52–59.
9. Фуфалько Т.М. Місце принципу пропорційності в системі принципів права. Право і безпека. 2012. № 1. С. 50–55.
10. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві. Український правовий часопис. 2003. № 3. С. 3–27.
11. Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційності обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід). Вісник Академії правових наук України. 2000. № 1. С. 69–76.
12. Гаджиев Г.А. Конституционные принципы рыночной экономики (развитие основ гражданского права в решениях Конституционного Суда Российской Федерации). М.: Юристъ, 2002. 286 с.
13. Дедов Д. Соразмерность ограничения свободы предпринимательства: монография. М.:Юристъ, 2002. 187 с.
14. Майданік Р.А. Розвиток приватного права України: монографія. Київ: Алерта, 2016. 226 с.
15. Дегтярев С.Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы. М.: Волтерс Клувер, 2007. 376 с.
16. Ізарова І.О. Науково-практичний коментар до цивільного процесуального законодавства Європейського Союзу: перші загальноєвропейські процедури розгляду і вирішення цивільних та комерційних справ транскордонного характеру – видачі Європейського судового наказу й вирішення дрібних спорів. Частина 1 / пер. з англ. І.О. Ізарової, А.В. Сизової. Київ: Дакор, 2016. 308 с.
17. Комаров В.В., Бігун В.А., Баранкова В.В. Курс цивільного процесу: підручник / за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2011. 1352 с.
18. Ярошенко І. Принцип пропорційності у цивільному процесуальному праві: забезпечення балансу публічного і приватного інтересів. Право України. 2017. № 8. С. 21–26.
19. Старженецький В.В. Россия и Совет Европы: право собственности. М.: Городец, 2004. 208 с.
20. Постановление Европейского суда по правам человека от 12.05.2005. Дело «Оджалан (Ocalan) против Турции». URL: <https://www.lawmix.ru/abrolaw/5263?page=2>.
21. Гусаров К.В., Жушман М.В., Кравцов С.О. Цивільний процес: навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти. Х.: Право, 2017. 234 с.
22. Справа «Жовнер проти України» (Заява № 56848/00). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/980_221.
23. Справа «Михайленко проти України» (Заява № 18389/03). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_465.